

PASKUTINĖS LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS DIENOS

DR. AUDRONĖ VEILENTIENĖ

Minėdami 80-ąsias Molotovo–Ribentropo pakto sukakties metines, prisimename jo pasekmes, skaičiuojame netektis, patirtas per sovietų ir nacių okupacijas, ir prisiekiamo sau, kad tai niekada nepasikartos. Prisimindami šią skaudžią sukaktį, „Parlamento studijoje“ publikuojame Lietuvių krikščionių demokratų partijos steigėjo ir pirmininko, finansų ministro, III Seimo atstovo ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto nario teisės mokslų daktaro Petro Karvelio *pro memoria*, rašytą Lietuvos atstovui Vokietijoje Kaziu Škirpai 1940 metais¹. Visas *pro memoria* tekstas buvo išspausdintas išeivijos lietuvių Čikagoje leistame mėnraštyje „Akiračiai“ 1980 metais, o jo santrauką 1955 metais Kanados lietuvių laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“ pirmą kartą paskelbė K. Škirpa. 1955 m. birželio 1 d., atsakydamas į K. Škirpos straipsnį, P. Karvelis parašė laišką „Nepriklausomos Lietuvos“ redaktoriui ir jame paaiškino opozicijos veiksmus šalies okupacijos išvakarėse, todėl kartu publikuojame ir šį laišką². P. Karvelio *pro memoria* 1990 metais buvo išspausdinta ir Lietuvoje leidinyje „Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai“. Knygos sudarytojas žurnalistas Leonas Gudaitis, tuomet dirbęs „Nemuno“ žurnalo vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju, paaiškinimuose rašė, kad dokumentus XX a. 7-ojo dešimtmečio viduryje jam perdavė žinomas spaudos kolekcionierius kaunietis Juozas Toliušis (1922–1987), paaiškinęs, kad juos išsaugojo generolas Stasys Zaskėvičius (1892–1971). Tarp dokumentų rastas K. Škirpos 1942 m. gruodžio 1 d. lydraštis

¹ Karvelis, P. Paskutinės Nepriklausomos Lietuvos dienos. *Akiračiai*. 1980, lapkritis, Nr. 10, p. 4–5.

² Karvelis, P. Laiškai redakcijai. Lietuvos įvykius prisimenant. *Nepriklausoma Lietuva*. 1955 06 01, Nr. 22, p. 2.

rodė, kad tai K. Škirpos archyvo dokumentų kopijos, kurias jis išsiuntė iš Berlyno į Kauną Juozui Ambrazevičiui, siekdamas išsaugoti dokumentus istorijai³.

Savo *pro memoria* P. Karvelis pasakoja apie opozicijoje buvusių krikščionių demokratų ir liaudininkų lyderių, vadinamosios „Ašies“, susitikimus ir diskusijas su Vyriausybės nariais Kaziu Bizausku, Jonu Masiliūnu, Juozu Audėnu ir Antanu Tamošaičiu. Birželio 12 d. opozicijos posėdyje buvo pritarta K. Bizausko siūlymui artimiausiam Ministrų kabineto posėdyje pareikalauti Antano Merkio Vyriausybės atsistatydinimo. Birželio 12 d. vakare, po koncerto, surengto teatre minint A. Smetonos ir A. Merkio vardines, prezidentūroje įvyko Vyriausybės posėdis. P. Karvelis rašė, kad posėdyje A. Merkys slėpė informaciją, o K. Bizauskas jam prieštaravo ir perskaitė Juozo Urbšio telegramą, kurioje buvo rekomenduojama kuo greičiau sudaryti naują Vyriausybę. Tačiau tame posėdyje nieko nebuvo nuspręsta.

1955 metais K. Škirpa šį opozicijos siūlymą pavadino „fatališka klaida“, o išeivijos politologas Tomas Remeikis 1980 metais komentare apie P. Karvelio *pro memoria* rašė: „opozicija virė pykčiu ir ieškojo progos sukelti naują Vyriausybės krizę, nevengdama tam panaudoti ir aštrėjantį Lietuvos–Sovietų Sąjungos kivirčą“⁴. Dar griežčiau rašoma „Akiračių“ turinio anonse: „Krikščionių demokratų politiko Petro Karvelio „Pro memoria“ apie opoziciją, kuri tikėjosi su Sov. Sąjungos pagalba atsikratyti A. Smetonos diktatūra“. A. Smetona dar 1940 metais rašytoje *pro memoria* kaltino opoziciją ir jos paskutinės Vyriausybės ministrus tuo, kad šie norėjo „nusilenkti rusams bolševikams“, kadangi pasitraukus Prezidentui „švitėjo Ašiai viltis, kad jos politinė linija ims viršų Vyriausybėje“⁵.

³ Gudaitis, L. Paaiškinimai. *Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai*. Vilnius, Periodika, 1990, p. 113–115.

⁴ Remeikis, T. Kai nūrė kilpą ant kaklo (Dr. P. Karvelio „Pro Memoria“). *Akiračiai*. 1980, lapkritis, Nr. 10, p. 4–5.

⁵ Smetona, A. *Pro memoria. Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai*, p. 13.

A. Smetonos požiūrį galima suprasti, nes Prezidento ir opozicijos lyderių santykius temdė seni nesutarimai, Prezidento nurodymu opozicijos vadovai buvo nuolat sekami ir represuojami už kritiškas kalbas ar veiksmus. Tačiau tokį primityvų opozicijos lyderių veiksmų paskutinėmis Lietuvos nepriklausomybės dienomis vertinimą perėmė ir dabartiniai istorikai, nuodugniau neanalizuodami opozicijos motyvų ir siekių.

Ar iš tikrųjų opozicijos neapykanta A. Smetonai nustelbė sveiką protą ir buvo didesnė už Lietuvos okupacijos pavojų? Atsakymė K. Škirpai dr. P. Karvelis rašė, kad opozicija reikalavo A. Merkio Vyriausybės atsistatydinimo dar iki Sovietų Sąjungos ultimatumo, nes suprato Sovietų Sąjungos grėsmės pavojų ir norėjo, kad Vyriausybė priešintųsi sovietų agresijai. Anot P. Karvelio, A. Merkio „fatališka klaida“ buvo ta, kad jis nedrįso Vyriausybei ir politinėms partijoms pasakyti visos tiesos ir imtis ryžtingų veiksmų:

„Istorinė tiesa lieka, kad padėties rimtumo neįvertino nei Respublikos Prezidentas, nei tuometinė Vyriausybė. Visuomenė buvo išjungta ir, švelniai tariant, migdoma, nes tokia buvo viso to režimo dvasia.“⁶

K. Bizausko raginimą besąlygiškai priimti Sovietų Sąjungos ultimatumą ir pakeisti Vyriausybę paskutiniame posėdyje birželio 15-os naktį reikėtų vertinti kaip jo asmeninę iniciatyvą, o ne kaip „Ašies“ nutarimą, nes aplinkybės jau buvo pasikeitusios, o „Ašies“ lyderiai nežinojo, kokia yra tikroji padėtis. Šią hipotezę patvirtina skirtinga opozicijos ministrų laikysena paskutiniame posėdyje: švietimo ministras krikščionis demokratas Kazimieras Jokantas pritarė A. Smetonai, kad reikia priešintis, kitas krikščionis demokratas – susisiekimo ministras Jonas Masiliūnas siūlė SSRS nusiųsti protestą, o Vyriausybei trauktis iš Lietuvos, žemės ūkio ministras liaudininkas Juozas Audėnas kvietė nesipriešinti, o liaudininkas teisingumo ministras Antanas Tamošaitis savo nuomonės neišsakė⁷.

⁶ Karvelis, P. Laiškai redakcijai. Lietuvos įvykius prisimenant. *Nepriklausoma Lietuva*. 1955 06 01, Nr. 22, p. 2.

⁷ Audėnas, J. *Paskutinis posėdis*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 213–214.

Tame pačiame laiške P. Karvelis užminė mįslę parašęs, kad birželio 16 d. „Ašies“ posėdyje, dalyvaujant prezidentams Aleksandrui Stulginskiui ir Kaziui Griniui, „ir į užsienius, ir į tautą buvo mestas visuotinio pasipriešinimo šūkis“, o šio posėdžio nutarimai paskatinę K. Škirpą „susiorientuoti padėtyje ir skubiai grįžti į Berlyną“. Vadina-si, šiame opozicijos posėdyje buvo priimti svarbūs Lietuvai nutarimai, bet kadangi Lietuva buvo okupuota, 1955 metais P. Karvelis negalėjo jų paskelbti, galbūt nenorėdamas pakenkti to posėdžio dalyviams, jų likimas iševijęs lietuviams dar nebuvo žinomas. (Laiško paskelbimo metu K. Bizauskas, J. Masiliūnas ir A. Tamošaitis jau buvo sušaudyti, o Prezidentas A. Stulginskis, paleistas iš kalėjimo, gyveno tremtyje Komijos autonominėje respublikoje.)

Ar buvo priimta kokių nors nutarimų „Ašies“ posėdyje birželio 16 dieną? Kur ir kaip jie buvo paskelbti? Kokią įtaką turėjo Lietuvai? Gal P. Karvelio *pro memoria* ir jo laiškas „Nepriklausomos Lietuvos“ redakcijai paskatins diskusiją ir nuodugnesnius tyrimus. Šio *pro memoria* originalas yra K. Škirpos archyve, o 1940–1941 metų įvykiai vis dar kelia daug klausimų ir diskusijų, tad galbūt laikas istorikams patyrinėti K. Škirpos archyvą (23 dokumentų dėžės), saugomą Amerikos lietuvių kultūros archyve (ALKA) Putname.